

Анарбаева Г.А.

**XVIII КЫЛЫМДАГЫ ТҮШТҮК КЫРГЫЗ УРУУЛАРЫ ТУУРАЛУУ
КЫТАЙ ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРЫНА КЫСКАЧА САРЕСЕП**

Анарбаева Г.А.

**КРАТКИЙ ОБЗОР КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКОВ О ЮЖНОКЫРГЫЗСКИХ
ПЛЕМЕНАХ XVIII ВЕКА**

G.A. Anarbaeva

**A BRIEF OVERVIEW OF CHINESE SOURCES ON SOUTH KYRGYZ
TRIBES OF THE XVIII CENTURY**

УДК: 947.1:973

Макалада XVIII кылымдагы түштүк кыргыз уруулары жөнүндөгү маалыматтардын кытай булактарында берилишине сереп салынат. Түштүк кыргыз урууларынын этникалык аталыштары, коомдук-саясий абалы жана кай бирлеринин Цинь империясынын геосаясатына ыкташы чагылдырылат.

Негизги сөздөр: түштүк кыргыз уруулары, тарыхый булактар, Цинь империясы, уруулар.

В статье дается краткий обзор китайским письменным источникам, отражающих историю южнокыргызских племен XVIII века. Приведены данные об этнических названиях некоторых южнокыргызских племен, об их общественно-политической жизни. Делается упоминание о включении некоторых лидеров южнокыргызских племен в орбиту геополитических интересов Циньского двора.

Ключевые слова: южнокыргызские племена, исторические источники, Империя Цинь, племена.

The article gives a brief overview of Chinese written sources that reflect the history of the southern Kyrgyz tribes of the XVIII century. The data on the ethnic names of some southern Kyrgyz tribes, their social and political life. The inclusion of some leaders of the southern Kyrgyz tribes in the orbit of the geopolitical interests of the Qing court is noted.

Key words: south kyrgyz tribes, historical sources, Qin Empire, tribes.

XVIII кылымда Фергана өрөөнүндө жайгашкан түштүк кыргыз урууларынын жашоосу, коомдук түзүлүшү жана тарыхый окуяларга катышышы жөнүндө жазма булактар чынында сейрек. Ошондой болсо да өзүнүн уникалдуулугу, конкреттүүлүгү жана кызыктуулугу жагынан айырмаланып турган кытай жазма булактары өзгөчө орундуу ээлеп турат.

Бул кыскача макалада XVIII кылымдагы түштүк кыргыз уруулары жөнүндө Кыргызстандын белгилүү аалымы, археолог жана тарыхчы А.Н. Бернштамдын берген маалыматтарына [3] байланыштуу жазма кытай булактарына азыноолак сереп берүүнү ылайык көрдүк. Ал маалыматтар залкар окумуштуунун китебинин 516-526-беттеринде берилген [3, 516-526-бб.]. Өз мезгилинде бул макала орус тилинде «Вопросы истории» журналына да басылган экен [2].

Окумуштуу «кыргыз элинин тарыхын изилдөө үйрөнүүдө биз кыргыздар жөнүндөгү, негизинен XVIII к. экинчи жарымындагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтар камтылып турган кытай булактарынын тобуна көңүлүбүз түштү...» деп белгилейт [3, 516-б.].

Андан ары ал бир нече кытай булактарына сереп салат.

Биз да атактуу окумуштуунун серебин улай, өзүбүздүн пикирди кошуу менен теманын негизги мазмунун баяндоого өтөлү. Бул жерде тема боюнча негизинен эки кытай жазма булагын териштирүүгө болот. Алар:

1. Си юй вень цзяньлу (СЮВЦЛ) – «Батыш аймактын баяндамасы». Китеп Пекинде 1777-жылы жарыяланган. Бул басылманын 3-бабынын 3а-4а-барактарында, 4а-барагындагы картада кыргыздар жөнүндө маалымат учурайт.

2. Цинь дан Хуан юй си юй тучжи (СЮТЧ) – «Жогортодо бекитилген Батыш аймактын географиялык баяндамасы». Бул басылма Кытайда 1782-жылы жарыяланган. Ал көп сандаган карталар менен жабдылып, аларда кыргыздар байырлап турган жерлер көрсөтүлгөн (I–III баптар: I бапта – 23,35; ал эми II бапта – 12,15-карталар).

Көрсөтүлгөн булактар советтик чыгыш таануучу А.Думандын XVIII кылымдагы Цинь падышачылыгынын Синьцзян аймагындагы агрардык саясатына арналган макаласында да колдонулгандыгы белгилүү [5].

Жогорку булактардан башка алардан варианттары менен гана айырмаланган дагы эки булак бар. Алар:

1. Цинь дин Синьцзян ши ле (СЦШЛ) – «Жогортон берилген көрсөтмө боюнча түзүлгөн Синьцзяндын баяндамасы». 1821-жылы Пекинде басылып чыккан. Мында кыргыздар жөнүндөгү маалыматтар 16-баптын 366-38а барактарында берилген. Булак СЮТЧинин маалыматын кыскача кайталап, Кашгар, Анжиян жана кыргыздарга байланышкан башка жерлер жөнүндө бир катар оригиналдуу маалыматтарды берет.

2. Дай Цин и тун чяси (ДЦИТЧ) – «Цин империясынын жалпы картасы. 1784- жылдан кийин Кытайда жарык көргөн. Кыргыздардын Чыгыш Түркстандык жана Батыш Түркстандык бөлүктөрү жөнүндө 420-баптын 1а-26 барактарында берилген. ДЦИТЧдеги маалыматтар СЮТЧнун кыскартылган варианты катары болуп, кыргыздарды сүрөттөгөнү жагынан СЦШЛга бир аз окшошуп кетет [3, 516-б.].

Бул булактардын бири – СЮВЦЛ мурда эле 1829-жылы И. Бичурин тарабынан которулган болчу [4]. Ал эми СЮТЧ толук эмес түрдө 1881-ж. Юар тарабынан которулган. Юардын котормосун Н.Аристов да пайдалангандыгы белгилүү [1].

Бирок, жогорку эки котормочунун тексттеринде түшүндүрмө берилген эмес экен. А.Н. Бернштам болсо биз таянып жаткан макаласында СЮВЦЛ менен СЮТЧ булактарын негизги тексттер катарында пайдалануу менен, айрым бир бөлүктөрүндө СЦШЛ жана ДЦИТЧ булактарындагы башка варианттарын да колдонуу менен сереп салып кетет.

А.Н. Бернштам талдаган бул кытай булактарында төмөнкү илимий мааниси бар пикирлер өтө маанилүү деп санаого болот.

Биринчиден, маселен, кыргыздардын автохтондуулугу жөнүндөгү кытай концепциясы ачык эле айтылган. Кытайлар кыргыздарды усундардын (б.з.ч. III к. уруулар) тукумдары жана Тянь-Шань менен Алайдын түпкү тургундары деп эсептешет. Бул пикир СЮТЧнын 45-бабынын 26-барагында жана башка жерлерде беришип, анда кыргыздар жашап турган аймактардын кыскача тарыхы айтылат. Маалыматтарда Бэйши, Таңшу сыяктуу династиялык тарыхтардан мисалдар келтирилип, Тянь-Шанда жана Алайда жашаган жана аларды жеңип алган байыркы уруулар жөнүндөгү кыскача үзүндүлөр берилген. Бул жерде баса көрсөтүүчү нерсе, А.Н. Бернштамдын ою боюнча дал ушул кытайлык концепция Н.Аристовду кыргыздар Тянь-Шандын түпкү калкы деген гипотезага алып келсе керек деп жазат [3, 517-б.].

Кытайлык булактарда кыргыздарды кытайлар деле калмактардай эле буруттар деп аташкан. СЮВЦЛ булагындагы материалдар этнографиялык мүнөздөмө болуп, тарыхый фактылар дээрлик жок. Кыргыздар Анжияндын чет-жакаларында жашаган калк катарында эсептелет. Кыязы, СЮВЦЛ калмактардын үстөмдүгү (1758-1760-жж.) жок кылынгандан кийин түзүлгөн болсо да түндүк кыргыздарынын басымдуу бөлүгү калмактардын кысымы астында өз мекенин таштап, Фергана тарапка ооп кетүүгө аргасыз болуп, Алайда жана Анжияндын чет жакаларында тыгыз жашаган мезгилдеги фактыларды кабыл алган болуу керек. Муну, так маалыматтар кытай тарыхчылары менен географтарына ал мезгилде жете электиги менен түшүндүрөөгө болот.

1782-жылдагы СЮТЧ булагы кыргыздарды бир топ башкача сүрөттөйт. Мында кыргыздардын эки бутагы: батыш жана чыгыш кыргыздар жөнүндө сөз болот. Батыш кыргыздар Алайдын жана ага жакын аймактардын тургундары, экинчилери – Тянь-Шандык кыргыздар катарында көрсөтүлөт. Мүнөздүү нерсе, СЮТЧ чыгыш жана батыш кыргыздардын чек арасы катарында Кара-Дарыяны көрсөтүп, жогорку агымына чейин жайгаштырат да, Кеген, Каркыра жана Теңир-Тоо алардын байыркы мекени болгонун белгилейт: «Чыгыш буруттардын байыркы жайыттары Кеген (му ди), Каркыра жана Темирту болгон; бул жерден жунгарлар тарабынан сүрүлүп, алар ба-

тышка ооп, Анжияндын чет жакаларынан башбаана издешкен. Жунгария толук багындырылганда, алар өздөрүнүн байыркы мекенин (гу ди) кайта алышкан» деп белгилейт [3, 518-б.].

СЮТЧ булагында батыш кыргыздар Кашкардан түндүк-чыгышта 300 ли (150 км) аралыкта турат деп айтылат. Ал жакка баруучу жол Цзун-лин жана Ош аркылуу өтөт. Бул аймак чыгыш буруттардын аймагынын каршысынан орун алган деп жазылган. Аталган кытай булагында берилген карталар тексттеги көрсөтүлгөндөрдү ырастап турат. Алсак, Түндүк Тянь-Шандын картасында кыргыздар Кара-Буура суусунун башы ченде көрсөтүлгөн. Түштүк Тянь-Шандын картасында батыш кыргыздар Таримдин жогорку агымынан түндүктү карай жайгаштырылган; чыгыш жана батыш кыргыздардын картасында алар Кара-Дарыя суусунун эки тарабынан орун алганы көрсөтүлгөн. Фергананын картасында батыш жана чыгыш кыргыздар Анжияндын түштүгүндө, Алай тоо кыркаларынын сыртында көрсөтүлгөн.

Карталарга караганда кытайлар кыргыздарды негизинен Алай жана Батыш Тянь-Шань менен чектейт. Бирок ар бир топтун (чыгыш жана батыш) курамына кирген урууларды санап көргөндө байкалгандай, кыргыздардын ушул эки топко бөлүнүшү алардын азыркы учурдагы түндүк жана түштүк болуп бөлүнүшүнө, тагыраак айтканда, адигине менен тагай тутумуна ылайыкташкандыгын байкоого болот.

Батыш кыргыздары үчүн СЮТЧ он беш урууну көрсөтөт, бирок төртөөнүн гана аталыштары: адигине (э-дэ-гэ-на), моңолдор (мэн-кэ-р-до-р), черик (ци-ли-гу) жана бостон (ба-се-цзы) көрсөтүлүп, булардын географиялык орундарын чектеп кошумчалайт да, бир канаты Цзун-линге барып такалары, ал эми батышта Бухара (Бухар було) хандыгына чейин жетип турганы айтылат.

Кытай булактарында берилген түштүк кыргыз уруулары учурда бизге белгилүү болгон уруу бөлүнүштөрүнөн алда канча кыскарган түрдө болсо да XIX кылымдагы абалга незинен окшойт. Бирок, СЮВЦЛ менен СЮТЧ кыргыз урууларынын «оң» жана «сол», тагай жана адигине болуп бөлүнөрү жөнүндө эч нерсе айтпайт [3, 519-б.].

Кытай булактарында кыргыздардын жол башчыларынын эскерилиши өтө кызык.

СЮВЦЛ билдиргендей, кыргыздардын жол башчылары (цзюнь) би деп аталышат. Бул жерде колдонулган иероглиф демейде бай деген түшүнүктү да берет. СЮВЦЛ мындай дейт: «Алардын башчысы (цзюнь) бай (би) деп аталат. Алардын айрымдарында ондон жыйырмага чейин айыл (аман) бар, башкаларында отузга жакын айыл жана алардын кулдары (хулан) деп аталган адамдары (жень) бар. Алардын баары буруттар деп аталганы менен, байы (би) бирөө эле эмес. Башчысынын (цзюнь) өз жери, өз букарасы (мин) бар. Бардыгы өз алдынча – бири-бирине көз каранды эмес (бусян). Бай өлгөндө анын ордуна (башка) байды, анын уулун же бир тууганын коёт, башка адамдар анте албайт (анын ордун ээлей ал-

байт)» [3, 520-б.]. Кытай булактарына караганда уруу ичиндеги бийлик мурастан-мураска өтүп, ал эми жалпы уруулар үстүнөн болгон бийлик шайлануучу орун болгондугу маанилүү.

СЮВЦЛ кытай булагында бир кызык маалымат бар. Анда кыргыздардын 1758-жылга таандык болгон саясий тарыхындагы бир факты жөнүндө айтып, би Аким кожолорго каршы күрөштө Кытайга кызмат көрсөтүп, бул кызматы үчүн Ташмалык шаарынын Хаким-беги (би А-ци-му) болуп дайындалганы жазылган. Мындагы «би» термини байды белгилөө үчүн колдонулганы дагы бир жолу ачык көрсөтүп турат. Бул жерде Хакимбекти батыш кыргыздарынын адигине уруусунун башчысы (Х) Ажы бий (А-ци-би) менен окшоштурууга мүмкүн. Ал 1760-ж. январда Кытайдын букаралыгына өткөн, бул максатта ал 1759-ж. кытай аскер кол башчысы, Синьцзянды жеңип алган Чжао Хой менен кытай элчиси Такдан (Та-гу-да-на) аркылуу байланыш түзгөн [3, 521-б.].

Ажы бий өзүнүн Кытайдын букаралыгына өткөнүн бизге кытай котормосунда жеткен төмөнкү документте билдирген: «Мен, Ажы бий, кыргыздардын адигине уруусунун өкүмдары, биздин төбөбүздөгү Көк Теңирди кандай урматтасам, ошондой эле урматтаган императорго кадырлоо менен узак өмүр каалаймын. Анын улуулугуна тең келер эч нерсе жок, ал төрт жагынан төрт деңиз чулгаган мейкиндикте үстөмдүк кылып турат. Император Цзянь Лун маркамат этип жиберген башкы кол башчы Чжао Хой мага Кашкардан жарлык менен мөөрдү алып келип тапшырды, мен аны эң терең урмат менен кабыл алдым жана ушуга байланыштуу зор кубанычтын кучагында турам. Менин эмки вазыйпам Бухарадан Чыгышка чейин чачыранды жаткан эки жүз миң кыргызды бириктирип, императордун букаралыгына өткөрүү болсун» (СЮТЧ, 45-бап, 36 барак; сал. ДЦИТЧ, 420-бап, 16-барак, батыш буруттар жөнүндө. Бул маалымат төмөнкү макаладан алынды [3, 521-б.]).

Ажы бий Кытайга жан тарткан саясатты ишкердүү жүргүзгөн. 1760-жылы январда ал Кытайга Сира Макае (Си-ла-Ма-гэ-сэ) деген адамды элчиликке жөнөтөт, 1760-ж. августта анын элчилигине жооп иретинде Ажы бийге кытай чиновниги Соном (Со-но-му) келет. 1762-ж. Кытайдын колдоосуна таянып, Ажы бий Узе (Өзгөн) жерине кол салган Кокондун ханы Эрдене менен күрөш жүргүзөт. Бул маалыматтар азыркы кыргыз тарыхнаамасында да белгилүү фактылар [6, 41-43-бб.].

Макалада келтирилген маалыматтар аз да болсо кытай булактары кыргыздардын XVIII кылымдын ичинде жашаган кыргыз уруулары, алардын коомдук-саясий абалы жана ошол кезде геосаясаттык оюндун чыгыш тараптан келе жаткан бир оюнчусу болгон Цинь империясы менен алакасын сүрөттөп турат. Буларды кыргыз тарыхында булак катары колдонуу маанилүү маселе.

Адабияттар:

1. Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казахов Большой орды и кара-киргизов. Живая старина, №3-4 за 1896 год.
2. Бернштам А.Н. Исторические источники по истории кыргызов XVIII века. // Вопросы истории. - М., 1946, №11-12, 126-131-бб.
3. Бернштам А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер / Түзгөн, алгы сөзүн жазган жана которгон Мамбеталиев Сатыбалды. - Б.: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2004, 576-б.
4. Бичурин И. Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. - СПб., 1829.
5. Думан Л.И. Аграрная политика Цинского (Манчжурского) правительства в Синьцзяне в конце XVIII века. М.-Л.: Изд.: «Академия наук СССР», 1936, 255-б.
6. Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. // Государственная дирекция «Ош-3000» при Правительстве Кыргызской Республики. - Б.: Клиф, 1999. - С. 144.

Рецензент: к.и.н., доцент Акматова А.Т.